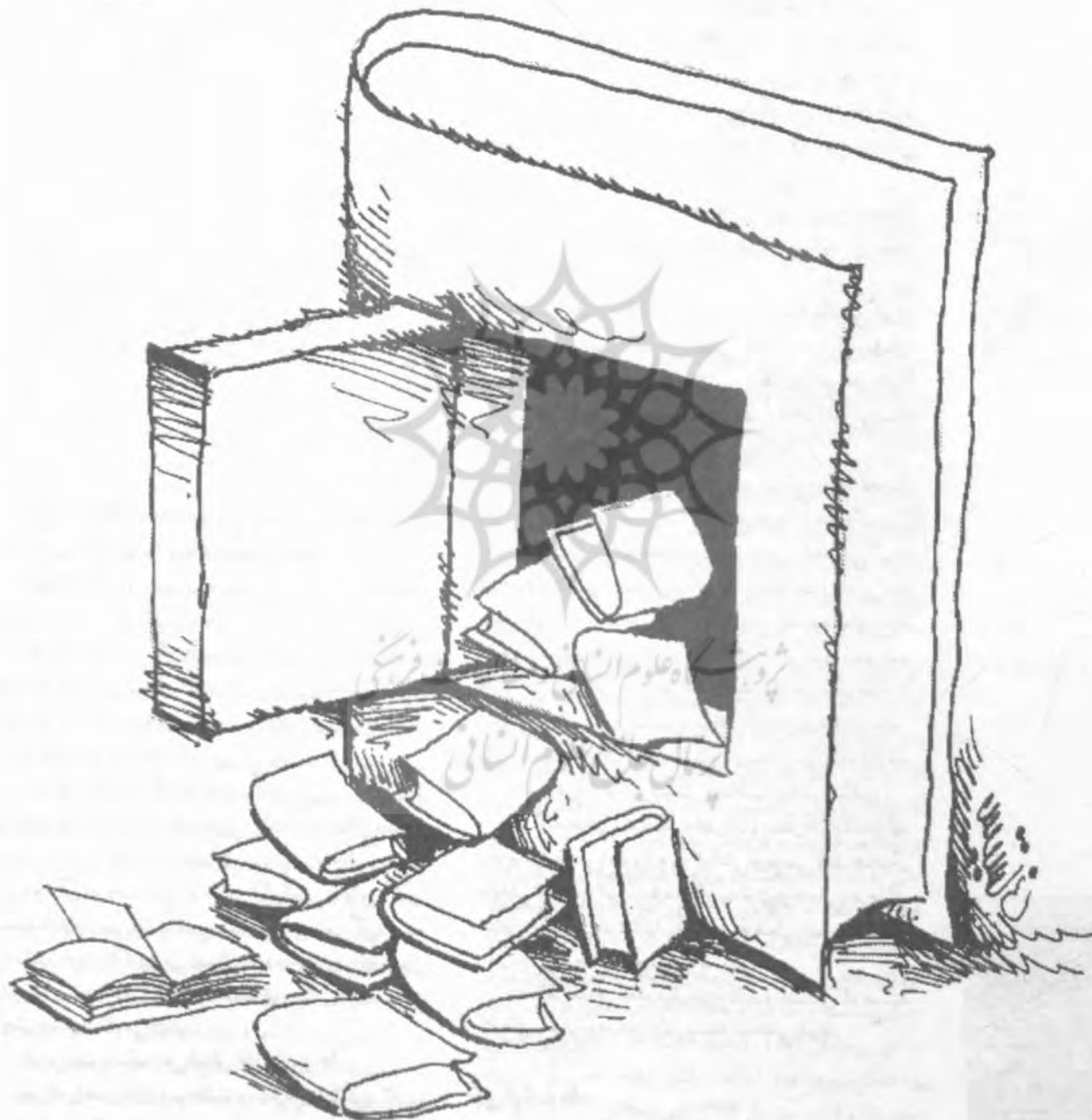

علم درایه با آشنایی

بخش نخست
کلیات و کتاب‌شناسی

○ محمدحسین زبانی

فرید وجدی در دایره المعارف^۱ و قبل از او ابن حجر عسقلانی از علمای برجسته حدیث و شارح صحیح بخاری، در کتاب «نخبه الفکر»، تصریح کرده اند که: اولین مؤلف در موضوع علم درایه، در میان علمای اهل سنت قاضی ابو محمد رامهرمزی (م ۳۶۰) بود. وی در موضوع احکام حدیث و علم درایه کتابی با عنوان المحدث الفاصل بین الراوی والواعی نگاشت که به چاپ رسیده است. این نظریه را علمای دیگری نیز برگزیده اند.

پس از ابو عبید... حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ ق) و ابونعیم اصفهانی نیز در این موضوع تحقیقاتی کرده و خطیب بغدادی (م ۴۶۳ ق) نیز کتابی به نام «الکفایه فی علم الروایه» نگاشت. ولی ابن خلدون در مقدمه تاریخ خویش، آورده است اولین کسی که در موضوع علم درایه از علمای اهل سنت کتاب تألیف کرد: ابو عبید... حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ ق) می باشد؛ با عنوان: «المستدرک علی الصحیحین»^۲. این نظریه را قاضی چلبی حاجی خلیفه (۱۰۱۷-۱۰۶۷ ه. ق) صاحب کشف الظنون نیز برگزیده است.^۳ به نظر می رسد کتاب ابو محمد رامهرمزی چنانکه اشاره شد، پیش از آثار دیگر نوشته شده است.

صاحب نظران علم حدیث، معتقدند که توسعه علم درایه از قرن هفتم هجری شروع شد، زیرا علوم اسلامی در عصر سید بن طاووس و شاگرد برجسته او علامه حلی (۶۴۸-۷۱۶ ه) گسترش یافت و مذهب شیعه به بسیاری از بلاد اسلامی راه پیدا کرد.

گسترش حدیث زمینه را برای ورود روایات ضعیف و غیر صحیح و بلکه روایات معمول نیز فراهم آورد. این امر سبب شد تا علما به تألیس و گسترش علم درایه دست یازند. از جمله مرحوم سید بن طاووس کتابی مستقل در علم درایه و همچنین کتاب حل الاشکال را در علم رجال نوشت که به دست ما نرسیده اند. ولی این تألیفات موجب شد که دو شاگرد ایشان، علامه حلی و ابن داوود حلی (۶۲۷-۷۰۷ ه) اقدام به تألیف دو کتاب رجالی بنمایند.

علامه حلی در زمینه اخبار و احادیث کتب گوناگونی تألیف کرد که در آنها به مباحث علم درایه نیز پرداخته است. از جمله: استقصاء الاعتبار فی تحقیق معانی الاخبار، همچنین الدر والمرجان فی الاحادیث الصحاح والحسان و کتاب های دیگری که در همین موضوع می باشد.^۴ اما کتاب مستقلی در این مبحث از او در دسترس نیست.

علاوه بر اینها، آثار فقهی علامه مانند مختلف الشیعه، تذکره الفقهاء، منتهی المطلب و نهایی الاحکام مملو از اصطلاحات علم درایه می باشد. ایشان با نگارش این متون گرانسنگ فقهی مقدمه گسترش علم درایه را فراهم آورد.

شهید اول:

پس از علامه حلی (متوفی ۷۱۶ ه. ق) شاگرد او محمد بن

جمال الدین مکی عاملی، معروف به شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ ه. ق) که خود از فقیهان نامور امامیه می باشد، در مقدمه کتاب ذکری الشیعه، بیانی تفصیلی در اقسام حدیث دارد که به پاره ای از آنها در آینده اشاره خواهد شد. پس از شهید اول، فقیه زاهد امامیه ابن فهد حلی (۷۵۷-۸۴۱ ه) از فقیهان برجسته عرب و شارح «مختصر النافع» محقق حلی، ظهور کرد. وی در مقدمه کتاب خویش به نام المهدب البارع فی شرح مختصر النافع، یادداشتی در بیان اقسام حدیث نگاشت. پس از ایشان، زین الدین جبل عاملی معروف به شهید ثانی، (۹۱۱-۹۶۵) با تألیف سه کتاب، این علم را وارد مرحله جدیدی ساخت. بدایه الدرایه کتاب مختصری است که در خصوص علم درایه نگاشت. پس از آن شرحی بر همان کتاب، به نام الرعایه فی علم الدرایه نوشت که این دو کتاب به طبع رسیده است. از ابن العودی شاگرد شهید نقل شده، کسی در تألیف علم درایه بر او پیشی نگرفته است.

«غنیة القاصدین» سومین کتاب شهید ثانی است که مفصل تر از دو کتاب قبلی او می باشد. شهید در خاتمه رعایه نوشته است: کسی که طالب تفصیل سخن و مثال های مختلف در هر موضوع می باشد به کتاب غنیة القاصدین مراجعه کند (البته این کتاب هنوز چاپ نشده است). علاوه بر اینها، در متون فقهی شهید ثانی، مانند الروضه البهیة و مسالک الافهام و روض الجنان نیز، اصطلاحات مربوط به علم درایه زیاد به چشم می خورد.^۵

نتیجه آنکه، گرچه از سید بن طاووس و علامه حلی کتابی مستقل در زمینه علم درایه باقی نمانده است، ولی آن دو از شخصیت هایی بوده اند که در این زمینه اولین تألیفات را داشته اند؛ ناگفته نماند هر چند گستردگی علم درایه از قرن هفتم بوده، ولی پاره ای از اصطلاحات علم درایه الحدیث در آثار پیشینیان نیز با اندک تفاوتی دیده می شود که نمونه آن لفظ صحیح و روایت صحیح می باشد.

بعضی ادعا کرده اند اصطلاحات علم درایه در سخنان ائمه

عليهم السلام وجود داشته. به عنوان نمونه به ذکر باره ای از این اصطلاحات که در تألیفات متقدمین (علمای قبل از محقق حلی) وجود دارد، می پردازیم:

۱. شیخ مفید در رساله ای درباره ماه رمضان بعد از نقل روایتی در مورد نقصان ماه رمضان می نویسد:

«این حدیث، شاذ و نادر و غیر معتمد است زیرا در طریق آن محمد بن سنان قرار گرفته که مطعون فیہ می باشد و صحابه در تهمت و ضعف او اختلاف ندارند و کسی که این گونه باشد، براو اعتماد نمی توان کرد».^۶

۲. آثار شیخ طوسی نیز، پر از اصطلاحات علم درایه است و به عنوان نمونه، لفظ مرسله در تہذیب و استبصار بسیار به چشم می خورد. شیخ، در ذیل حدیثی که از شیخ صدوق نقل کرده، این گونه نگاشته: روایت فوق مرسله است و با آنچه نقل کردیم، معارضه نمی کند.^۷ لفظ مرسل و مرسله را در جاهای دیگر تہذیب و استبصار نیز می توان یافت.

اصطلاح مقطوعه، یعنی روایتی که استناد آن به معصوم ثابت نشده است و نیز در متابع کهن به کار رفته است. شیخ در ذیل روایت زرارہ نوشته است: این روایت مقطوعه است و علاوه بر آن در سند رجلی واقع شده که معلوم نیست.^۸

اصطلاح «مضطرب الاستناد و المتن» نیز از موارد کار ساز در علم الحدیث می باشد؛ چون حدیثی که از ناحیه سند، متن و یا هر دو اضطراب داشته باشد، قابل استدلال نیست. شیخ طوسی، پس از نقل حدیث، درباره محرومیت مادرین می نویسد: أما الحدیث الاول مضطرب الاستناد لان الأصل فیہ جمیل و حماد بن عثمان و هماتارہ یرویانہ عن ابی عبد... علیہ السلام بلا واسطه و آخری یرویانہ عن الحلبي عن ابی عبد... علیہ السلام ثم ان جمیل تارہ یرویہ مرسل عن بعض اصحابہ عن احدہما و ہذہ الاضطراب فی الحدیث مما یضعف الاحتجاج بہ.^۹

خلاصه ترجمه عبارت شیخ آن است که این حدیث، از نظر

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

رتابان مع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

رتابان مع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

رتابان مع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

رتابان مع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

رتابان مع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

● صاحب نظران علم حدیث،

معتقدند که توسعه علم درایه از قرن هفتم

هجری شروع شد.

زیرا علوم اسلامی در عصر سید بن طاووس

و شاگرد برجسته او علامه حلی (۶۴۸-۷۱۶

ه) گسترش یافت

و مذهب شیعه به بسیاری از بلاد اسلامی

راه پیدا کرد.

سند اضطراب دارد؛ زیرا اصل سند به جمیل و حماد بن عثمان می رسد و آن دو، یک بار آن را بدون واسطه از حضرت صادق علیه السلام نقل می کنند، و در جای دیگر از حلبي - جمیل نیز آن را به طور مرسل از بعضی اصحاب خود (عن احدہما) نقل می کند. این اضطراب در سند، باعث ضعف آن می شود، لذا نمی تواند مورد احتجاج قرار گیرد.

۳. ابن ادریس حلی نیز، از علمایی است که از اصطلاحات متداول، استفاده می کرده است. به عنوان مثال، لفظ شاذ را که از نظر او و علمای دیگر، روایت مخالف مشهور می باشد، در موارد متعددی به کار برده است.^{۱۰}

۴. اگر چه پس از محقق حلی، علامه و سید بن طاووس تحولی را در علم درایه پدید آوردند؛ اما در آثار محقق نیز از این اصطلاحات به طور پراکنده وجود دارد که این امکان است با اصطلاحات متأخرین نیز متفاوت باشد. به عنوان مثال به چند مورد اشاره می نماییم:

الف. محقق حلی در کتاب نکاح شریع الاسلام و مختصر النافع می نویسد:

«اولو تزوجها اختان فی عقد بطل و قیل یتخیر و الروایہ بہ مقطوعه». علامه فقیہ، سید محمد عاملی در کتاب نہایہ العرام آورده است: روایتی که دلالت بر تخیر می کند، مرسله می باشد. در نسخه کافی و تہذیب مصنف آن را مقطوعه قرار داده که این خلاف اصطلاح می باشد.^{۱۱}

نویسنده کتاب مدارک بر این باور است، که عقیده به تخیر را شیخ طوسی در «نہایہ» برگزیده است. ابن جنید نیز آن را قبول کرده و ابن براج هم از آن دو پیروی نموده و استدلال به روایت ابن ابی عمیر نموده و شیخ آن را چنین نقل کرده است: عن محمد بن علی بن محبوب عن علی بن السندي عن ابن ابی عمیر عن جمیل بن دراج عن بعض اصحابنا عن احدہما علیہم السلام فی رجل تزوج اختین فی عقد واحد قال هو بالخیار ان یمسک أیہما شاء و یخلی سبیل الاخری.^{۱۲}

ب. محقق حلی در کتاب التذویر مختصر النافع می نویسد:

البته شیعه بودن ابوعبدا... حاکم نیشابوری (۴۶۰ ه. ق) به معنای دوازده امامی بودن ایشان نیست اگرچه تمایل او به ائمه اهل البیت علیهم السلام و محبت او نسبت به ولایت آنان قابل انکار نیست. ابن شهر آشوب و علامه اقدسی در ریاض العلماء نیز او را در زمره عالمان شیعه شمرده اند که ثابت نشده است. ۱۶ یا این همه علامه صدر از محدث عاملی نقل می کند، که او را در خاتمه وسائل الشیعه در ردیف مؤلفین شیعه و کتاب تاریخ نیشابور را از کتب امامیه دانسته است. ۱۷ کما اینکه معتقد است علم درایه الحدیث به وسیله ابوعبدا... حاکم نیشابوری تدوین شده و ادعای سیوطی رامینی بر معرفی کردن ابن الصلاح به عنوان اولین فردی که در قرن هفتم در این علم کتاب نگاشته، نمی پذیرد زیرا ابن الصلاح در سال ۶۴۳ هجری فوت کرده و ابوعبدا... حاکم نیشابوری پیش از او می زیسته است. ۱۸ علامه صدر نیز این مطلب را از حاجی خلیفه در کشف الظنون نقل می کند. ۱۹

کتاب شناسی علم درایه

کتاب شناسی علم درایه را با معرفی پاره ای از کتب معروف در این علم مورد مطالعه قرار می دهیم:

۱، ۲، ۳. از مهمترین کتاب های علم درایه و از متون ارزشمند آن بدایه الدرایه شهید ثانی می باشد. ایشان بانگارش این کتاب و نوشتن شروحاتی بر آن، کمک شایسته ای به علم حدیث و درایه نمود.

این کتاب مکرر به طبع رسیده است که تصحیح اخیر آن توسط آقای مقال به گونه ای نیکو انجام گرفته و عالماتی که پس از شهید ثانی (از قرن دهم به بعد) آمده اند، از تألیفات شهید ثانی استفاده شایانی نموده اند.

شهید شرحی به نام الرعایه بر بدایه نگاشت، این کتاب اخیرا در یک جلد به چاپ رسیده و از کتاب های مفصل در علم درایه می باشد.

وی همچنین شرحی به نام غنیه القاصدین نگاشت که خود در خاتمه کتاب الرعایه یادآور شده، هر کس خواهان تفصیل مطالب است به کتاب غنیه القاصدین مراجعه کند. کتاب غنیه القاصدین اگرچه به چاپ نرسیده ولی از توصیف شهید به دست می آید که در این کتاب امثله فراوان یافت می شود.

۴. وصول الاخیار الی اصول الاخبار

تألیف پدر شیخ بهاء الدین عاملی، یعنی شیخ حسین بن عبدالصمد العاملی (۹۱۸-۹۸۴ ه. ق) است. ایشان این رساله را در موضوع علم درایه پدید آورد. از نظریات معروف او اشتراط عدم شذوذ در حدیث صحیح می باشد مسأله ای که عالمان عامه نیز آن را مطرح کرده اند.

۵. الوجیزه فی علم الدرایه

تألیف شیخ بهاء الدین عاملی، او از شخصیت های ممتازی است که علما به تألیفات او در این زمینه، توجه بسیار کرده اند.

«التاسعة من نذر الاتیبیع خداما أبدا لزمه الوفاء وان احتاج الی ثمنه وهو استاد الی رویاه مرسله».

ابن فهد حلی شارح دیگر مختصر النافع، در کتاب المذهب البارع در ذیل عبارت فوق اظهار داشته است: مصنف معتقد است این روایت مرسله می باشد، ولی این گونه نیست؛ بلکه متصله می باشد اما سند آن ضعیف است. بنابراین روایت متصله فوق، با روایات مرسله از نظر ضعف تسک به آن مشترک می باشند. یا گفته شده است که روایت مرسله است، چون شکی در رد آن نیست. همانطور که به بسیاری از مراسیل تسک می گردد حتی صحیح هم بر آن اطلاق می شود. ۱۳ البته سید محمد عاملی شارح دیگر مختصر النافع می گوید: ما روایت مرسله ای را که مصنف ادعا کرده نیافتیم و آنچه را که کلینی نیز نقل کرده، ضعیف السند می باشد. ۱۴ نمونه های بالا که از کتب پیش از علامه و سید بن طاووس نقل شد، این حقیقت را روشن می سازد که اصطلاحات علم درایه به صورت پراکنده در آثار آنان یافت می شده و در بسیاری از تعاریف مربوط به واژه های علم درایه با متاخرین مشترک است. کما اینکه در پاره ای از آنان نیز اختلاف وجود دارد که در جای خود اشاره خواهد شد. اما به هر حال متصفانه است که تبویب علم درایه و گسترش آن ربه علامه حلی و سید بن طاووس نسبت دهیم و آنان را پیشگامان در تألیف این علم بدانیم.

نظریه علامه صدر

آیت... سید حسن صدر (۱۲۷۲-۱۳۵۴) مؤلف کتاب تاسیس الشیعه، فصلی را به علم درایه اختصاص داده ۱۵ و ادعا نموده اولین کسی که در زمینه علم درایه کتاب نوشته است، ابوعبدا... حاکم نیشابوری صاحب المستدرک علی الصحیحین می باشد. همچنین ایشان معتقد است که ابوعبدا... حاکم نیشابوری شیعه بوده است و حاکم نیشابوری با تألیف این کتاب، متهم به رفض شده، زیرا مبادرت به حفظ آثار و روایاتی نموده که در فضایل اهل البیت می باشد و این در شرایطی است که ابوعبدا... بخاری و مسلم بن حجاج نیشابوری از ضبط آن آثار در دو کتاب معروف خود امتناع ورزیده اند.

این اتهام از ناحیه ذهبی نیز در میزان الاعتدال صورت گرفته است. نظیر این سخن در باره زمرخسری نیز گفته شده، چنانچه علامه خوانساری در روضات الجنات از بعضی علما نقل کرده که زمرخسری شیعه می باشد، زیرا در کتاب ربيع الابرار، مبادرت به نقل روایاتی در فضایل ائمه اظهار نموده است. نمونه دیگر آن را می توان در سخنان علامه قاضی نورا... شوشتری (۱۰۱۹ ه. ق) در کتاب مجالس المؤمنین یافت که اصرار بر شیعه بوده پاره ای از شخصیت هایی دارد که شهرت به سنی بودن دارند. علت نیز همان نکته است که ابان در فضایل ائمه علیهم السلام سخن گفته و حدیث نگاشته اند تا آنجا که علامه خوانساری (۱۳۱۳ ه. ق) از نورا... شوشتری تعبیر به شیعه تراش می کند.

اصول کافی بنگارد. وی پیش از آن، مقدمه‌ای در علم درایه نگاشت، به نام الرواشح السماویه که متأسفانه تاکنون طبعی نیکو از آن ارائه نشده است.

۷، ۸، ۹. مقدمه منتقى الجمان، مقدمه المذهب البارع، مقدمه ذكرى الشيعة

مؤلفان این سه کتاب به ترتیب عبارتند از:

۱. شیخ حسن جبل عاملی فرزند شهید ثانی. ۲۰. ابن فهد حلّی (۷۵۷-۸۴۱ ه. ق) که کتاب المذهب البارع را به عنوان شرحی بر مختصر النافع محقق حلّی نگاشت. ۳. شهید اول محمد بن مکی.

هر یک از این بزرگواران به طور مختصر به مباحث مربوط به علم درایه پرداخته‌اند. شیخ حسن عاملی کتابی دیگر نیز دارد به نام التحریر الطاووسی. این کتاب، تحریری از کتاب حل الاشکال سید بن طاووس می‌باشد، که اخیراً در یک جلد چاپ شده و استاد جعفر سبحانی آن را در زمره کتب علم درایه بر شمرده‌اند. اما این کتاب در واقع مربوط به علم رجال است، زیرا مباحث علم درایه در آن مطرح نشده است.

۱۰. مقباس الهدایه

علامه محمد حسن مامقانی (۱۲۹۰-۱۳۵۱ ه) در زمینه علم رجال و درایه الحدیث خدمات شایسته‌ای ارائه نموده است. تنقیح المقال ایشان از مفصل‌ترین کتاب‌ها در مورد علم رجال است و مقباس الهدایه که بارها به طبع رسیده و چندی قبل توسط مؤسسه آل‌البیت همراه تعلیقاتی از نواده مرحوم مامقانی تجدید چاپ شده که ۴ جلد اصل کتاب می‌باشد و سه جلد این کتاب مربوط به تعلیقات آن است و مفصل‌ترین کتاب در موضوع علم درایه قلمداد می‌شود. زیرا محقق مامقانی در هر موضوع، به طور تفصیل وارد شده و از کتاب‌های مرحوم شهید ثانی و شیخ بهاء بهره‌های فراوانی بر گرفته است.

۱۱. درایه الحدیث استاد شانه چی

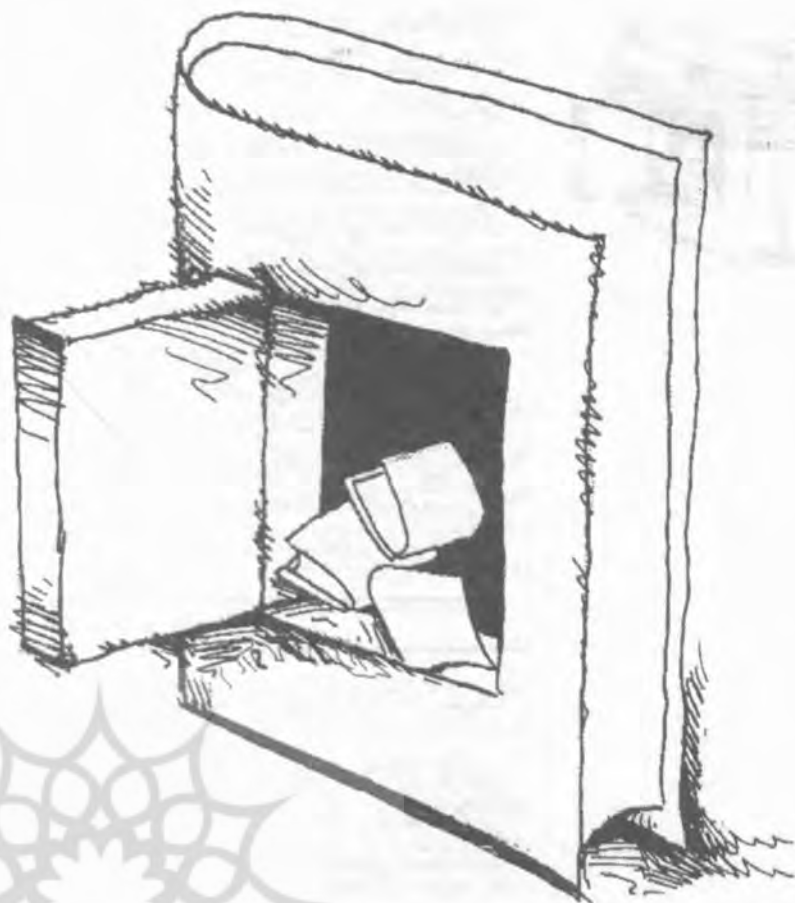
ایشان از منابع عامه، استفاده بسیار نموده است. این کتاب بارها به همراه کتابی به نام علم الحدیث به طبع رسیده است. پاره‌ای از مباحث در این دو کتاب تکراری می‌باشد که البته اشتباهات چاپی زیادی نیز در آن وجود دارد. استاد شانه چی از علمای معاصر مشهد و از اساتید دانشگاه فردوسی می‌باشد.

۱۲. اصول الحدیث

این کتاب نوشته استاد جعفر سبحانی و جزء متون امتحانی حوزه‌های علمیه می‌باشد. استاد سبحانی بیشتر متأثر از کتاب الرعایه شهید ثانی است و در علم درایه مطلب جدیدی ارائه نکرده و فقط تحریری روشن از مباحث داشته و متأسفانه این کتاب نیز در زمینه مثال، کمبودهایی دارد، مشکلی که در سایر کتب علم درایه هم مشهود است.

۱۳. درایه الحدیث

تألیف حجت الاسلام والمسلمین زین العابدین قربانی، امام جمعه شهر لاهیجان، درایه الحدیث، به فارسی نوشته شده و بیشتر

ایشان گرچه در کتاب مشرق الشمسین در جبل‌المتین به مباحث علم درایه پرداخته، اما در رساله الوجیزه این موضوع را به طور مستقل مطرح کرده است. از این رو، این کتاب مورد توجه علما قرار گرفت و بر آن شروح فراوانی نگاشته شد که از مهمترین آنها نهاییه‌الدرایه علامه سید حسن صدر صاحب تأسیس الشیعه می‌باشد. این کتاب از بهترین کتاب‌ها در موضوع علم درایه در یکصد ساله اخیر شناخته شده است. این کتاب در گذشته در بمبئی به چاپ رسیده و اخیراً نیز به وسیله محقق محترم ماجد الغرابوی تصحیح و با مقدمه‌ای محققانه به زیور طبع آراسته شده است. نکته آخر اینکه کتاب الوجیزه همراه کتاب ضیاء الدرایه نیز آمده که توسط سید حسین مرعشی ترجمه و در سال ۱۴۰۷ هجری قمری در قم به چاپ رسیده است و چون به عنوان مقدمه بر جبل‌المتین می‌باشد، در مقدمه آن کتاب نیز مکرر به طبع رسیده است.

۶. الرواشح السماویه

محقق داماد از عالمان برجسته معاصر شیخ بهاء می‌باشد. نظریه وی در باب رضاع در فقه، معروف است. رساله‌ای مستقل نیز در این باب نگاشته که محدث بحرانی در حدائق از آن نقل می‌کند. میرداماد فیلسوف بزرگ تصمیم داشت شرحی هم بر

این عبارت آنچه را که گنابانی ترجمه کرده، دلالت ندارد و لذا استاد سخن فوق به این خلدون خالی از تسامح نیست.

۳. کشف الظنون، به نقل از تألیس الشیعه، ص ۲۹۲، چاپ دار احیاء التراث العربی.

۴. علامه حلی، مقدمه نهج الحق، ۲۰، چاپ الهجره قم.

۵. به عنوان نمونه می توان به موارد ذیل رجوع نمود:

- صحیحه روضه، ۵۸/۹، ۲۵۷/۷، ۳۲۳/۷، ۳۰۷/۷.

- ضعیف روضه، ۲۶۶/۷، ۳۰۶/۷، ۲۹۷/۷.

- مرسل روضه، ۳۴۲/۷، ۲۹۸/۷.

- مجهول روضه، ۳۴۰/۷.

- حسنه روضه، ۳۰۷/۷.

- مقطوعه روضه، ۲۲۰/۷.

۶. تقریرات آیت... العظمی خوبی، التفتیح ۲۲۷/۱، الصلاة، انتشارات دار انصاریان.

۷. تقریرات آیت... خوبی، التفتیح ۲۲۷/۱، الصلاة، دار انصاریان، محدث عاملی.

۸. قال قلت السمک یشب من الماء فیقع علی الشط فیضطرب حتی یموت فقال کلها، قال الشیخ: المراد (وتأخذها حیا) علی أنها مقطوعه

دقی السند رجل، وسائل ۳۰۲/۱۶، نقل از اردبیلی، مجمع الفوائد ۱/۱۱۱، چاپ انتشارات اسلامی.

۹. فاما مارواه الحسین بن سعید عن ابن ابی عمیر عن جمیل بن دراج و حماد بن عثمان عن ابی عبد... علیه السلام قال: الام والنت سواد اذا لم یدخل بهای یعنی اذا تزوج امرأ ثم طلقها قبل أن یدخل بها فانه ان شاء تزوج امها وان شاء انتها تهذیب ۲۷۵/۷.

۱۰. ابن ادریس حلی، مواضع ۳۳۰/۳، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۶۲، ۳۶۸ و ۳۸۸، چاپ انتشارات اسلامی.

۱۱. زین الدین عاملی، مسالک الافهام ۴۱۲/۷، چاپ مؤسسه المعارف الاسلامی.

۱۲. سید محمد عاملی، نهایه العرام ۱/۱، انتشارات اسلامی.

۱۳. ابن فهد الحلی المهدب البارع ۱۴۶/۹، طبع انتشارات اسلامی.

۱۴. سید محمد عاملی و نهایه العرام ۳۶۸/۲، انتشارات اسلامی.

۱۵. علامه سید حسن صفار، تألیس الشیعه ۲۹۲، چاپ الاعلی.

۱۶. عیدا... أفندی، ریاض العلماء ۴۷۷/۵، ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۱۳۲ و نیز مراجعه شود به اصول الحدیث، ۱۹.

۱۷. علامه سید حسن صدر، تألیس الشیعه، ص ۲۹۵، چاپ الاعلی.

۱۸. علامه محدث عاملی، وسائل الشیعه ۲۸۲/۲۰، کتاب فروشی اسلامی.

۱۹. همان مأخذ.

۲۰. آغا بزرگ نهرانی، الذریعه ۵۴/۸، دارالاصواد بیروت.

به مسایل تاریخی علم حدیث پرداخته است.

۱۴. حدیث ما

کتابی است به زبان فارسی از تألیفات محب الاسلام، در موضوع تاریخ حدیث و علم درایه.

۱۵. دانش حدیث

تألیف محمدباقر نجف زاده بارفروش در یک جلد، به زبان فارسی که به شرح اقسام حدیث پرداخته است.

۱۶. قواعد الحدیث

تألیف سید محبی الدین الموسوی العرفی در یک جلد و پیرامون مباحث علم درایه می باشد.

۱۷. ضیاء الدرایه فی علم الدرایه

تألیف سید ضیاء الدین علامه، چاپ مطبعه الحکمه، قم ۳۷۸ هـ. ق، در یک جلد. در خاتمه آن، وجیزه شیخ بهاء نیز به چاپ

رسیده است.

۱۸. درایه فارسی

تألیف مروج الاسلام در یک جلد.

۱۹. اصول الحدیث

تألیف عبدالهادی الفضلی.

آنچه در این فصل یادآور شدیم، معرفی کتاب هایی بود که تا این زمان در باب علم درایه تألیف شده است. اما تألیفات ارزشمند دیگری نیز وجود دارد که متأسفانه در پس پرده باقی مانده و در گوشه کتابخانه ها لحظه های انتظار را سپری می کنند، تا شاید در فرصتی به قلم تصحیح و تعلیق در آیند.

علامه متببع آغا بزرگ نهرانی، در کتاب گرانسنگ الذریعه، به پاره ای از آنها اشاره نموده و در جلد ۸ این کتاب، فصلی را به درایه الحدیث اختصاص داده است، و آنگاه به معرفی بسیاری از کتاب های مربوط به علم درایه دست یازیده که علاقه مندان می توانند به آنها مراجعه نمایند. ۲۰

پی نوشت ها:

۱. فرید وجدی، دائرة المعارف القرن العشرين، طبع دارالفکر - ۳۶۲، چاپ بیروت.

۲. ابن خلدون مقدمه العبر، ترجمه فارسی ۸۹۷/۲، چاپ انتشارات علمی - فرهنگی و متن عربی مقدمه العبر، ۴۴۳/۱، چاپ دار احیاء التراث العربی.

در پاره ای از نوشته ها مشاهده می شود که گفته اند ابن خلدون معتقد است، اولین کسی که در علم الحدیث و درایه کتاب نوشته، ابو عیدا...،

حاکم نیشابوری است و ابن استاد شاید بر اساس ترجمه محمد پروین گنابانی از مقدمه ابن خلدون باشد زیرا ایشان در ترجمه آورده اند (و نخستین کسی که این قانون را وضع کرد، ابو عیدا... حاکم است که از بزرگان

و ائمه حدیث به شمار می رود) ولی با مراجعه به متن عربی مقدمه العبر دریافتیم که در ترجمه تسامح است و متن عربی سخن ابن خلدون این

است: «او قد ألف الناس فی علوم الحدیث و اکثرها و من فحول علمائهم و ائمتهم ابو عیدا... الحاکم و تألیفه فیه مشهوره و هو الذی هدیه و اظهر

محاسنه».

